

Műhely

Benő Eszter

„Hozsána néked, Eszme!“ Az *eszme* variációi Az ember tragédiája német fordításaiban

Ki a végtelen űrt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot s messzeséget
Egyetlen szóra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme!

Madách Imre

I.

A tanulmányban egyetlen lexéma fordítói változatait vizsgálom *Az ember tragédiája* német fordításaiban, elsődlegesen Dóczi Lajos (1891), továbbá – kontrasztként – Alexander Dietze (1865), Eugen Planer (1891), Sponer Andor (1899) és Mohácsi Jenő (1930) fordításában.¹

A *Tragédia* német fordításainak sorában Dóczi Lajos műfordítása a hetedik, ám korának legsikeresebb átültetése. Fordítása 1891-ben jelenik meg a stuttgarti Cotta kiadónál; az első kiadást hamarosan, 1892-ben a második kiadás követi. Dóczi Lajos műfordításának a művészsége és egyben előadhatósága mellett szól, hogy nem csupán nyomtatott formában jelenik meg, de a német színpadokon is játsszák. A fordítások közül az ő munkáját választják a német ősbemutatóra. Elsőként a Hamburger Stadttheater tűzi műsorra a *Tragédiát* 1892. február 19-én. A hamburgi társulat 1892. június 18-án Bécsben az Ausstellungs-Theater színpadán vendégszerepel a darabbal. A színművet legközelebb 1893. március 18-án a Berliner Lessing-Theaterben játsszák.² Ezután *Az ember tragédiája* két évtizedig nem szerepel a külföldi színpadokon. 1916. február 15-én Zürichben a Freistudentenschaft der Universität Zürich műkedvelő diákegyüttese újra színre viszi Madách *Tragédiáját*, ezúttal is a

Benő Eszter (1973) – műfordító, tanár, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, esther.beno@gmail.com

¹ A forrásműveket az alábbi kiadásokból idézem: *Die Tragödie des Menschen*. Ein dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig Dóczi. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. Stuttgart 1891; Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Aus dem Ungarischen übertragen von Alexander Dietze. Verlag von Adolf Kugler. Pest 1865; Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Dem Ungarischen nachgedichtet von Eugen Planer. Druck und Verlag von Otto Hendel. Halle a d. S., 1891; Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Dramatisches Gedicht. Aus dem Ungarischen übersetzt von Andor von Sponer. 2. Auflage. Verlag von Otto Wigand. Leipzig 1899; Imre Madách. *Die Tragödie des Menschen*. Fordította: Mohácsi Jenő. Corvina Könyvkiadó, Bp. 1930/1967; Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Osiris Kiadó, Bp. 2006.

² Németh Anton: *Zur „Tragödie des Menschen“*. Ungarn-Jahrbuch 1941. 33–36; Podmaniczky Katalin: *Die ersten Aufführungen von Imre Madáchs „Die Tragödie des Menschen“ im Deutschen Sprachgebiet*. = Hungarian Studies 4/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 152–158.

Dóczi Lajos fordításában.³ Az adatokból is kitűnik, hogy Dóczi Lajos fordítása egyaránt szolgálta a színjátszás és az olvasóközönség érdekeit.

Jelen tanulmány egyetlen lexéma német fordításai által mutatja be, hogyan bánik Dóczi Lajos a forrásszöveg szemantikai vonatkozásaival, esztétikai értékeivel. Dóczi Lajos fordítói megoldásait nem csupán a forrásnyelvi változattal vetem egybe, hanem néhány kortársának (Komáromy Andor, Szabó Mihály, Palágyi Lajos) az átültetésével, valamint Mohácsi Jenő kanonizáltnak tekintett fordításával is. A komparatív-kontrasztív vizsgálatok révén körvonalazódik Dóczi Lajos fordítói módszere, fordítói attitűdje.

II.

Arany János azt nyilatkozta a *Tragédiáról*, hogy a gondolatisága túlsz es a formán (Arany 1862/1889: 352).⁴ A következőkben a gondolatiság felől közelítve a különböző kontextusokban megjelenő „eszme” szó fordítói változatait vizsgálom, amely Dóczi Lajos átültetésében, de a további fordításokban is különféle jelentés- és stílusárnyalatot nyer. A nagybetűvel is írt „eszme” szó a mű egyik kulcsszava. Kulcsszónak tekinthető, hiszen harmincöt alkalommal fordul elő Madách művében, leggyakrabban Ádám szájából hangzik el (17), majd Lucifer beszédében (9). Az angyalok kara háromszor mondja ki, a Tudós kétszer említi az „eszmét”, Gábor főangyal, Péter Apostol és az Úr egyszer. Továbbá a drámában mindvégig annak vagyunk tanúi, hogy egy eszme kifejlődik, megtagadják, elbukik, majd újabb, az előzővel ellentétes eszme jelenik meg a hegeli filozófiával összhangban.

Túróczi-Trostler József szerint az „eszme” lexéma gyakorisága a *Tragédiában* annak tulajdonítható, hogy Madách „mélyen benne él a hegeli szellemközösségben”.⁵ Az „eszme” kifejezés eszenciális voltára utal Karinthy Frigyes *Madách* című tanulmányában, amikor a *Tragédia* történéseit összefoglalva a következőket fűzi hozzá: „Szándékosan mondtam el úgy a *Tragédia*-t, hogy ne legyen szó benne a mű úgynevezett »filozófiai«, »szemléleti«, »eszmei« tartalmáról [...] a pusztá mesében minden benne van – az Eszme nem kiegészítője vagy alapja, nem szülőanyja a mesének, s a mese nem jelképe vagy példázata az eszmének. Eszme és történet, gondolat és jelkép ugyanaz a *Tragédia*-ban...”.⁶ Babits szerint a *Tragédiában* „az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bővlet”.⁷ A „Hozsána néked, Eszme!” a főangyalok hódolatát fejezi ki a Teremtő előtt, akinek „a lángalobbantó Eszmét, a mozgó Erőt s az éltető Jóságot” köszönhetik.⁸ Ádám a *Tragédiában* színről színre valamilyen *eszmével* szembeütköz: lelkesedik érte, próbálja megvalósítani, majd felismeri, hogy „az eszme mindig a megvalósító ember eredendő gyöngeségén törik meg”, és a társadalom tehetetlensége, az emberi természet miatt bukásra van ítélve. A „milliók egy miatt”, a szabadság és egyenlőség, a kereszténység által képviselt szeretet és testvériség, a tudományoknak szentelt élet eszméje, a józan észbe vetett hit mind elbukik, hiszen ahogyan Schöppflin Aladár írja, „... eszme és megvalósulás között kiegyenlíthetetlen diszparitás van. Az eszme tökéletes és az emberiség

³ Radó György: *Az ember tragédiája a világ nyelvein I.* Filológiai Közlöny XI(1965). 313–353. 330–331.

⁴ Levél Szász Károlyhoz. Pest, jan. 13. 1862. = *Arany János levelezése író-barátaival.* II. kötet. Ráth Mór, Bp. 1889.

⁵ Túróczi-Trostler József: *Madách németül.* Nyugat XXVII(1934). 4. szám. 226–229. 229.

⁶ Karinthy Frigyes: *Madách.* Nyugat XVI(1923). 3. szám. 113–123. 116.

⁷ Babits Mihály: *Előszó egy új Madách kiadáshoz.* Nyugat XVI(1923). 3. szám. 170–172. 170.

⁸ Gáspár Kornél: *Madách és lelki rokonai.* Nyugat XVI(1923). 3. szám. 124–134. 129.

tökéletesedéséhez és boldogulásához tudna eljuttatni, de emberi lényekben, sőt ami még rosszabb, emberi tömegekben valósul meg, amelyek beleviszik a maguk alacsony ösztöneit, ezzel meghamisítják, visszajára forgatják és új boldogtalanságok, új bűnök eszközévé teszik.⁹

Gáspár Kornél az „eszme úttörőjét”, a bölcselőt látja a *Tragédia* szerzőjében: „Madáchban az eszme úttörőjét ünneplem elsősorban. [...] Pythagoras a harmónia sejtelmét hozta a földre, Aristoteles a gondviselés eszméjét pendítette meg, Aristarchos viláгурalmat bitorló földünket detronizálta, a föld »urával«, az emberrel együtt, Kopernikus a napot helyezte a megüresedett világtrónusra, a világ egységének eszméjét készítve elő, Giordano Brunó a végtelenséget nyitotta meg, Keppler a lét matematikai felépítésébe világított bele, Pascal lelkünk világának végtelenségét tárta fel. Nem csekélyebb vívmány nagyszerű Madáchunk prometheusi adománya sem. Ő az erkölcsi világrénd kettős lényegének egybeműködését látta meg. A nagy törvényt, amely addig csak homályos és összefüggés nélküli sejtelmekben nyilatkozott. Goethe Faustjának második részében minden megdicsőül. Byron Kainjában minden kárhozatba süllyed. Madáchnál a lét továbbra is hullámvonalban halad, az örök jó és örök rossz váltakozó magasság és mélységi pontjain át”.¹⁰

III.

Harsányi Zsolt szerint a *Tragédia* sok színe nem más, mint „az emberi öntudat nagy képeskönyve”, „a vezéreszmék egy-egy apró tragédiája”.¹¹ Az „eszme” a *Tragédiában* azonban nem csupán életre kel a különböző színek kontextusában, de lexikális elemként is folyamatosan visszatérő eleme a műalkotásnak. Hogy mi az „eszme” kifejezés fogalmi tartalma, Gáspár Kornél is fejtegeti *Az eszme felé* (1922) című írásában. Írását így indítja: „Mi az eszme? Különös kérdés, akárcsak azt kérdezném, hogy mi a levegő vagy mi a víz.” Éppen ezért így definiálja: „Szerintem egyetemes tétel, tehát valamely mindenkor és mindenre érvényes igazság kifejezése.” Körüljárva az eszme fogalmát, megkülönbözteti az objektív és szubjektív eszmét: „Az objektív eszme örökkön meg van a létben; része a világréndnek. A szubjektív eszme az objektívnek pusztán tükröződése az emberi elmében s mint tükörkép homályos, hiányos, vagy torz is lehet, de még így hibásan is eszme, mert mindenre kiterjedő törvény kifejezésére törekszik. Eszme, csakhogy hiányos vagy téves eszme. Minden eszménket szubjektívnek kell tekintenünk; a megértés emberi formájának, korlátozott érzékeink és véges elménk határai között.”¹² Gáspár Kornél egyben elhatárolja az eszmét a gondlattól és ötlettől: „Az eszmétől élesen meg kell különböztetnünk a csupán részleges érvényességű *gondolatot*, még élesebben a helyi érdekű, gyakran csak szójátékszerű *ötletet*, mely rokona ugyan, de úgy aránylik hozzá, mint Shakespeare Hamlet-jéhez a Bambarra-néger saphija.”¹³

Megfigyelhetjük, hogy az „eszme” lexéma eleve a forrásnyelvi szövegben az isteni teremtő elvtől („Ki a végtelen űrt kimérted, / Anyagot alkotván beléje, [...] Hozsána néked, Eszme!”) az elmében, a szavakban megfogán gondolatokig („Minden szavam, agyamban minden eszme”), és azok villámszerű felvillanásáig („Megállj! mi eszme villant meg fejemben”) sokféle árnyalatot nyerhet az értelmezés során.

⁹ Schöpfung Aladár: *Az Ember Tragédiájának lírája*. Nyugat XVI(1923). 3. szám. 173–175. 173.

¹⁰ Gáspár Kornél *i.m.* 127–128.

¹¹ Harsányi Zsolt: *Ember küzdj’... Madách életének regénye III*. Singer és Wolfner, Bp. 1932. 115.

¹² Gáspár Kornél: *Az eszme felé*. Nyugat XV(1922)., 24. szám. 1436–1445. 1436.

¹³ Uo. 1437.

A *Tragédiában* mintegy 35-ször előforduló „madáchi műszót” Dóczi Lajos gyakran a „Gedanke” (1. a) ’gondolat’; b) ’eszme, ötlet’¹⁴ lexémával fordítja. A „Gedanke(n)” 11-szer fordul elő a dráma német nyelvű változatában. Nézzünk néhány példát:

Hozsána néked, <i>Eszme!</i> (Gábor főangyal, 1. szín)	Hosianna dir, <i>Gedanke!</i>
És e két <i>eszme</i> nő majd szüntelen. (Lucifer, 3. szín)	Die zwei <i>Gedanken</i> keimen, wachsen fort
Csatára szálltam szent eszmék után (Ádám, 7. szín)	Für heilige <i>Gedanken</i> wollt ich kämpfen
Mi eszme az, mely a széles világot Eggyé olvasztja (Ádám, 12. szín)	Doch möcht’ ich den <i>Gedanken</i> kennen Der dieses All in eine Einheit schmelzt
Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány Volt eszmém, akkor mégis lelkesített (Ádám, 13. szín)	Mag sein! Ob falsch der <i>Gedanke</i> , Erhöht er doch mein Erdenlos.

Egyetlen szöveghelyen szerepel a „Gedanke” főnév helyett a „gedacht” igei alak – a *Duden* értelmező szótár a főnevet így magyarázza: „etwas, was gedacht wird, gedacht worden ist; Überlegung”.¹⁵ Dóczi Lajos tulajdonképpen a szócsalád közel álló tagjával helyettesíti a főnevet: „Doch war ein Riß in dem, was du *gedacht*” („S nem érzéd-é *eszméid* közt az ürt?” – Lucifer, 1. szín).

Ugyanakkor további 7 szöveghelyen jelenik meg a „Gedanke” összetett főnévben, a szóösszetétel egyik tagjaként:

<i>Weltgedanken</i>	Ein Träger neuer <i>Weltgedanken</i> Új eszmét hoznak, a testvériséget (Péter apostol, 6. szín) Was ward doch aus dem großen <i>Weltgedanken</i> Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme (Lucifer, 7. szín)
<i>Lichtgedanken</i>	Ein großer Mann erkennt den <i>Lichtgedanken</i> Ha egy nagy ember eszméit megérti (Ádám, 10. szín)
<i>Leitgedanke</i>	Der <i>Leitgedanke</i> ist bei uns das Brot Ez eszme nálunk a megélhetés (Tudós, 12. szín)
<i>Heilsgedanke</i>	Dann kommt ein <i>Heilsgedanke</i> wieder Csak mentse meg a földet... s akkor újra felmerül Az eszme, melly életet lehel reája. (Ádám, 10. szín)
<i>Hochgedanke</i>	<i>Hochgedanke</i> Választhatni, mily nagy eszme (Angyalok kara, 15. szín)

1. táblázat. Az „eszme” lexéma fordításváltozatai Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításában

¹⁴ Halász Előd: *Német–magyar nagyszótár I–II*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 783.

¹⁵ Uo. 326.

Dóczi Lajos itt akár intuitíven, akár tudatosan annak a fordítói elvnek engedelmessékedik, miszerint a gyakori szóismétlés nem kívánatos jelenség.¹⁶ Általános fordítói tendencia, hogy a forrásnyelvi szövegtől eltérően a célnyelvi szövegben csökken az egyszerű ismétlés.¹⁷ A szó szerinti ismétlés helyett a fordító hajlamos egy adott kifejezés szinonimáját választani, hogyha az többször előfordul a forrásnyelvi szövegben. Így keres Dóczi Lajos is variatív megoldásokat, amelyek a forrásnyelvi szöveg értelméhez híűek, ugyanakkor megtörik a lexikális ismétlés vélt egyhangúságát. Amint az idézett adatokból láthatjuk, az ismétlés valójában megmarad, a minősége azonban megváltozik, más ismétléstípus lép fel. Ugyanakkor az összetett szavak jelentéstartalma többletet nyer, megváltozik az emocionális hangneme.

Vegyük sorba a Dóczi Lajos átültetésében előforduló összetett főneveket, melyeket a kétnyelvű szótárak sem adatolnak (a Halász Előd-féle nagyszótár sem), és amelyekről első olvasatra elmondhatjuk, hogy nem gyakran használt kifejezések, a választékos stílus hordozói, költői, filozófiai töltetű szóalkotások. A „Weltgedanke” kifejezésre Rudolf Eisler filozófiai szótárában lelhetünk rá, magyarázata szerint ez az alapvető elv ott rejlik az isteni szellemben is: „Weltgedanke ist die Idee der Welt, auch im göttlichen Geiste”, szó szerint *világeszmének* lehetne fordítani.¹⁸

A „Lichtgedanke” a „Licht” és a „Gedanke”, azaz a „fény” és „gondolat” főnevek összetétele. A fényhez gyakran Isten lényét asszociáljuk. A kifejezés meglehetősen Schiller *Die Kunst des Augenblicks* című versében, és Isten alakjához kapcsolódik: Alles Göttliche auf Erden / ist ein Lichtgedanke nur (‘minden, ami isteni a földön, csupán egy fénygondolat’).¹⁹ A kifejezés szerepel a Grimm-szótárban (DWB), akárcsak a „Hochgedanke”.²⁰ A „hoch” és „Gedanke” a ’magas, emelkedett, fennkölt’ jelentésű melléknév és a ’gondolat’ jelentésű főnév összetétele. A Grimm-szótár egy Goethe-idézetet hoz fel példának Goethe *Des Epimenides Erwachen* című drámájából: „Auch schau’ ich gern der Menschenhände Werk, / Woher des Meisters Hochgedanke strahlt”.²¹ Az ember keze munkájában ott van a Mester eszméje, gondolata.

A „Leitgedanke” jelentése a Duden szótárban ’leitender Gedanke, Grundgedanke’, azaz ’vezető gondolat, alapeszme’, amely mindent meghatároz.²² A „Heilsgedanke” szóösszetételben a „Heil” (’boldogulás, vall. üdv(össég), üdvözülés’) előtagot a szövegkontextusban a következőképpen értelmezhetnénk: ’üdvözítő, azaz megmentő eszme’.

A Dóczi Lajos által választott szinonimák, melyekkel a „Gedanke” főnév ismétlését elkerüli, kizárólag a szókinccs emelkedett, választékos rétegebe tartoznak, a költői nyelvben fordulnak elő. Használatuk arról tanúskodik, hogy Dóczi Lajos a német nyelvet magas fokon ismeri, költőien adja vissza a forrásnyelvi szöveget, és irodalmi műveltséggel bír.

A „Gedanke” még egy szókapcsolatban előfordul Dóczi Lajosnál, ezúttal előtagként; az összetétel jelentéskörét inkább az utótag jelentése adja meg: „Gedankengröße”. A főnév a

¹⁶ Károly Krisztina: *Az ismétlésről a fordítási univerzálék tükrében. Lexikai ismétlés-eltolódások a magyar–angol fordításban.* Magyar nyelv CVI(2010). 3. szám. 322–338. 323.

¹⁷ Uo. 326.

¹⁸ Rudolf Eisler: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe.* 2. kötet. Berlin 1904. <http://www.zeno.org>. 2019.12.19. <http://www.zeno.org/Eisler-1904/A/Weltgedanke>. 2019.12.19. 720–721.

¹⁹ <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=lichtgedanke>. 2019.12.19.

²⁰ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* (DWB). 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 04.12.2019.

²¹ <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=hochgedanke>. 2019.12.19.

²² <https://www.duden.de/rechtschreibung/Leitgedanke>. 2019.12.19.

'gondolatbőség, eszmegazdagság' jelentésű „Gedankenfülle” szinonimájának is tekinthető. A 'nagy eszme' Dóczi Lajosnál a 'gondolatok nagysága' lesz. Nézzük a forrás-, illetve célnyelvi szöveget (Ádám, 11. szín):

Az új világba elszántan leszállok,
S nem félek, a költészetet, *nagy eszmét*
Hullámi közt, hogy újra ne találjam.

Ins neue Leben steig' ich mutig nieder
Und hoff' getrost, ich finde dort wie hie
Gedankengröße noch und Poesie.

Ezeket a szöveghelyeket a további vizsgált fordítások megfelelő szöveghelyeivel összevetve láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói eljárását nagyfokú kreativitás jellemzi. A „Gedanke” lexéma variálására továbbá Alexander Dietzénél találunk két példát, valamint Planer Jenőnél egyetlen adatot. Azt is feltüntetem, hogyan fordította Dóczi Lajos az adott szövegrészt.

Urgedanke	<i>A. Dietze</i> Verkörpert ist der große <i>Urgedanke</i> Megtestesült az örökös nagy eszme (Angyalok kara, 1. szín)	<i>Dóczi Lajos</i> Verkörpert ist der ewige <i>Gedanke</i>
Hirngedanke	<i>A. Dietze</i> Ein jedes Wort ein jedes <i>Hirngedanke</i> ... agyamban minden eszme Lényemnek egy-egy részét költi el (Ádám, 3. szín)	<i>Dóczi Lajos</i> Ein jedes Wort, von mir gesprochen, <i>Gedanken</i> , die mein Hirn durchpochen
Gedankenflug	<i>E. Planer</i> Ich fürchte nicht, in seinem Wogentreiben <i>Gedankenflug</i> und Dichtung zu vermissen S nem félek, a költészetet, nagy eszmét Hullámi közt, hogy újra ne találjam. (Ádám, 11. szín)	<i>Dóczi Lajos</i> Und hoff' getrost, ich finde dort wie hie <i>Gedankengröße</i> noch und Poesie

2. táblázat. A „Gedanke” lexéma variációi Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításában

Az „Urgedanke” kifejezéssel, ami annyit tesz, mint 'ős-gondolat', Dietze a Madách által választott „örökös” melléknév jelentését kívánja visszaadni. Dóczi Lajos ezt a „gondolat” elé helyezett „örökös” jelzővel adja vissza („der *ewige Gedanke*”), bár nála elmarad a *nagy* melléknév, ami Dietzénél jelen van: „der *große Urgedanke*”. Az első színben előforduló „örökös nagyeszme”, amely Dóczi Lajosnál „der ewige Gedanke”, Dietzénél „Urgedanke”, Mohácsinál „Uridee” lesz a célnyelvi szövegben. Ez az utóbbi fogalom – fejtegeti Túróczi-Trostler – nem Madách, nem is Hegel műszava, hanem Goethe és Schelling fogalomtárából való kifejezés, akár az „Urphänomen”, „Urpflanze”, „Urding” kifejezések. Túróczi-Trostler szerint „az örökös nagy eszmének *Uridee*-vel való fordítása úgy hat, mintha valaki Urmenschnek fordítaná az örök embert” – márpedig az *Urmensch* annyit tesz, mint 'ősember'. Túróczi-Trostler Mohácsi fordítói megoldásával kapcsolatosan úgy véli, „mindenesetre egy olyan árnyalatot visz bele Madách fogalmába, amely legalább eredeti, első előfordulása helyén –,

idegen lehetett tőle...²³ Jól látható, egy adott nyelvi elem más-más képzetet kelthet a befogadóban, más hangulatot sugároz.

Visszatérve A. Dietze fordítói megoldásaihoz, a „Hirngedanke” a „Hirn” (‘agy, elme’) és a „Gedanke” – egy pleonazmuszerű kifejezés elemei, hiszen nyilvánvaló, hogy valamely eszme, gondolat az agyunkból pattan ki. Dóczi Lajos fordításában az eszmék az agyban lüktetnek, dobognak.

Planer fordításában a „Gedankenflug” feltehetőleg azt hivatott kifejezni, hogy a világban „hullámszánk”, azaz szárnyalnak (*Flug*) az eszmék. Nem a melléknevet („nagy eszmék”), de az eszmék szárnyalását adja itt vissza Planer. Dóczi Lajos itt a „Gedankengröße” összetett főnévvel fordítja az „eszmé”-t. Dóczi megoldásához hasonló A. Dietze megoldása is, ő az „Ideengröße” összetett főnevet választja az eszme nagyságának visszaadására: „Und bin gewiß, aufs Neu in ihren Wogen / Dichtung zu finden und *Ideengröße*.”

Amúgy a „Gedanke” kifejezés csupán elvétve jelenik meg Planer Jenő, Sponer Andor és Mohácsi Jenő fordításában. Nézzünk egy szöveghelyet, ahol szinte mindegyik fordító (A. Dietze kivételével) ugyanezzel a főnévvel adta vissza az „eszme” szó jelentését:

Megállj! mi *eszme* villant meg fejemben –
 Dacolhatok még, Isten, véled is. (Ádám, 15. szín)
 Dóczi: Ha! ein *Gedanke* blitzt mir durchs Gehirn
 Dietze: Halt! Welche *Idee* blitzt auf in meinem Haupte
 Planer: O stille! Ein *Gedanke* faßt mich plötzlich
 Sponer: Halt! Durchs Gehirne fährt mir ein *Gedanke*
 Mohácsi: Halt! Ein *Gedanke* blitzt mir auf!

Egyértelmű, hogy itt a „Gedanke” egy hirtelen felbukkanó „gondolat”-ra utal. Tágabb kontextusban vizsgálva, megállapítható, hogy a „Gedanke” kifejezést Planer, Sponer és Mohácsi csupán néhány szöveghelyen használják, nem következetesen alkalmazzák.

IV.

A következő részletben (Ádám, 6. szín) az „eszme” filozofikusabb jelentést nyer, és a fordítói megoldások variálódnak:

Madách: Új népet hozzon s új *eszmét* a világra.
 Dóczi: So schaff’ ein neues Volk und einen neuen *Gedanken*.
 Dietze: Bring er der Welt neue *Ideen* und Völker neu.
 Planer: So schaff’ er neue Völker und *Ideen*.
 Sponer: Erwecke er / Neue Völker, neue *Lehren*.
 Mohácsi: Bring uns ein neues Volk und *Ideal*.

²³ Túróczi-Trostler József: *i.m.* 229.

Itt érhető tetten, hogyan jutott el a fordító a nyelvi formától a gondolatig, és a gondolattól újra a nyelvi formáig, hogyan értelmezte a forrásnyelvi szöveget.²⁴ Az „eszme” itt inkább a platóni idea, abszolút fogalom, a kanti észbeli tiszta fogalom jelentését hordozza. Dietze és Planer az „Idee” kifejezést választja ekvivalensként, Planer a ’tan, tanítás’ jelentésű „Lehre”-t, amely világnézeti, tudományos elvek rendszerére utal. Mohácsinál az „Ideal” szerepel, amely a tökéletességet, a követendő mintaképet asszociálja.

Dóczi Lajostól eltérően, aki az „eszme” ekvivalenseként itt is a „Gedanke”-t szerepelteti, a többi fordítónál az „Idee” a leggyakoribb megoldás. Sponer Andor éppoly következetesen választja az „Idee” lexémát, mint Dóczi Lajos a „Gedanke” lexémát: fordításában mintegy 30-szor szerepel az „Idee”. Három alkalommal „Grundidee” áll a célnyelvi szövegben. Alexander Dietze is gyakran felelteti meg az „Idee”-t az „eszmé”-nek (8), de ő – akárcsak Dóczi Lajos a „Gedanke” esetében – variálja azt: „Weltidee” (7), „Machtidee” (1), „Ideenkreis” (1), „Ideenpaar” (1), „Ideenneuheit” (1), „Ideengröße” (3). Planer Jenő is gyakran választja az „Idee” lexémát (8). Elvértve Mohácsi Jenő átültetésében is előfordul (4), egy szöveghelyen „Uridee” formában. Dóczi Lajos hétszer adja vissza az „eszme” szó jelentését a német „Idee” lexémával a következő szöveghelyeken:

	<i>Dóczi Lajos</i>
Mi kár, hogy szép eszméid újolag Csak olyan hírhedett almát teremnek (Lucifer, 7. szín)	Es muß doch weh tun, stets <i>Ideen</i> zu pflegen.
Két szó menti meg A mindenünnen megtámadt nagy eszmét. (Ádám, 9. szín)	Von allen Seiten drohn Todfeinde der <i>Idee</i> .
Az eszmék erősbek A rossz anyagnál. (Ádám, 10. szín)	<i>Ideen</i> find stärker als der rohe Stoff.
Szintén fog élni a szellemvilágban Tagadásul költészet és nagy eszme. (Lucifer, 13. szín)	Wird's in der Geisteswelt als Negation An Poesie und <i>Ideen</i> nicht fehlen.
Valóban, illy eszmék megérdemelnék A megfenyítést. (Tudós, 12. szín)	<i>Ideen</i> , mein Freund, wie du ausgesprochen, Verdienten Strafe.
Mondd, mi hát az eszme, Mely egy ily népbe egységet lehel (Ádám, 12. szín)	Nenn' mir die <i>Idee</i> doch Und den Gemenszweck, der euch eint, begeistert!
Valóban szép vigasz, már hogyha még A harc eszméje volna legalább nagy (Lucifer, 13. szín)	Wären die <i>Ideen</i> Noch groß und wahr Nur weil mich Großes hat begeistert.

Láthatjuk, hogy itt mindegyik esetben az „Idee” a már fentebb említett „idea”, ‘fogalom’ ‘általános érvényű célról alkotott gondolat’ jelentéssel bír.

A német nyelvű Madách-fordításokat vizsgálva Túróczi-Trostler kiemeli, hogy Alexander Dietze 1865 táján „az *eszme* műszót” a döntő helyeken „Idee”-vel fordítja, ahogyan az Hegelnél

²⁴ Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica Kiadó, Bp. 1999. 42.

szerepel. Dóczi Lajos kora azonban már elveti Hegelt és a német idealizmust, így Dóczi Lajos csak ritkán használja, „csak véletlenül »hibáz rá« az «Idee» kifejezésre, és a más tartalmú, más eredetű »Gedanke« lexémával helyettesíti”. Mohácsi Jenő – folytatja Túróczi-Trostler – következetesség nélkül, különböző lexémákkal adja vissza az »eszme« kifejezést: „Mohácsi felváltva hol Idee-nek, hol Gedanke-nak, hol Glaube-nak, Lehre-nek, Ideal-nak fordítja, hol körülírja (das Grosse; das grosse Denken; Heiliges; was ich denke), hol le sem fordítja az eszmét; nyilván ő sem érzi már a szónak eredeti, szerkezeti küldetését s programjának megfelelően közelebb hozza az élő szóhasználathoz.”²⁵

A jelzett fordítói megoldásokon kívül Dóczi Lajosnál a kontextus függvényében az „eszme” ekvivalenseként más kifejezések is megjelennek, mint „Hohes”, „Großes”, „Begriffe”, „Regung”, illetve „Wahrheit”. Vegyük szemügyre a szövegrészleteket:

Hohes	Nem mintha aljast bírtam volna tenni, De mert nagy eszme lelkesíteni bírt. 5. szín	<i>Dóczi Lajos</i> Nicht, daß ich fähig war der schlechten That; Nein, daß ein <i>Hohes</i> mich begeistert hat.
Großes	Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt, Hogy a muló perc élvéről lemondj?	Könntst du Kampf für <i>Großes</i> wagen?
<i>Begriffe</i>	E régi eszmék többé nincsenek. (Lucifer, 12. szín)	Du nennst <i>Begriffe</i> , die man nicht mehr kennt.
<i>Regung</i>	Hát minden nagy eszme, Nemes cselekmény konyhánk gőze csak...? (14. szín)	So ist denn jede edle That und <i>Regung</i> bloß Der Küche Dunst...
<i>Wahrheit</i>	Az eszme él, s a láng, mely fellobog, Világot késő századokra vet. (Az agg eretnek 7. szín)	Die <i>Wahrheit</i> lebt. Die Flamme, die uns lodert, Ist morgenrot, das unsern Enkeln bricht.

3. táblázat. Az „eszme” más fordítási ekvivalensei Dóczi Lajos átültetésében

A „Hohes” und „Großes” a „nagy eszme” megfelelője. Ahol Dóczi Lajos a „Hohes” főnevesített melléknevet felelteti meg a „nagy eszmé”-nek, ott Dietze, Mohácsi a „Großes”, Planer az „Erhab’ne” (‘fenséges, magasztos’) főnevesített melléknevet választja.

A ‘fogalom, elképzelés, felfogás’ jelentésű „Begriff(e)” kifejezés mellett nem csupán Dóczi Lajos dönt, de Planer Jenő, majd később Mohácsi Jenő is. Alexander Dietze és Sponer Andor az „Ideen” lexémát választja.

Sajátos fordítói választása Dóczi Lajosnak a ‘megmozdulás, mozdulat, indulat, (lelki) rezdülés, törekvés, igyekezet’ jelentésű választékos „Regung”, amely a „nagy eszme” ekvivalense lesz. Találónak érzem, hiszen a „nemes cselekmény”-ben is benne van a megmozdulás, igyekezet mozzanata. Itt Mohácsi Jenő is eredeti megoldás mellett dönt, amely jelentéskörében (‘szándék, törekvés’) közel áll a Dóczi Lajoséhoz: „Große *Sinnen*, edle Tun nur Dampf / Aus unsrer Küche.”

Ehhez hasonló sajátos választása Dóczi Lajosnak a „Wahrheit” (‘igazság’) mint a madáchi „eszme” kontextuális megfelelője. Ez utóbbi olyan szöveghelyen fordul elő, ahol a további fordítók is sajátos megoldással élnek:

²⁵ Túróczi-Trostler József: *i.m.* 229.

Madách: Az *eszme* él
 Dóczi: Die *Wahrheit* lebt
 Dietze: Es stirbt die *Lehre* nicht
 Planer: Es lebt und siegt der *Geist*
 Sponer: Denn die *Idee* bleibt lebend
 Mohácsi: Der *Glaube* lebt

Leszámítva Sponer Andor megoldását, aki az általa gyakran használt „Idee” főnevet választja, más-más fordítói variánsokkal szembesülünk: Dietze a „Lehre” (‘tan, tanítás’), Planer a „Geist” (‘szellem(iség) ’), Mohácsi a „Glaube” (‘hit’) mellett dönt. Így aztán a különböző megformálásokban ‘az igazság él’; ‘a tan nem hal meg’; ‘él és győz a szellem’; ‘élő marad az eszme’; ‘a hit él’.

Kövessük nyomon a falanszter-színben elhangzó monológ első sorában is az „eszme” fogalmának különböző fordításváltozatait. Ádám a következő kérdést teszi fel a Tudósnak: „Mondd, mi hát az eszme, / Mely egy ily népbe egységet lehel, / Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?” A Tudós válasza röviden így hangzik:

Madách: Ez eszme nálunk a megélhetés.
 Dóczi: Der *Leitgedanke* ist bei uns das Brot.
 Dietze: Des Lebens Fristung ist bei uns das *Ziel*.
 Planer: Wir haben nur ein *Ziel*: das Existieren.
 Sponer: Die *Grundidee* ist, Alle zu versorgen.
 Mohácsi: Dies *Ideal* ist hier: das nackte Dasein.

A Dóczi Lajos választotta „Leitgedanke” (‘vezéreszme, alapeszme’) a kontextusba illő sajátos megoldás, hiszen a falanszter népének egyetlen vezéreszméje, alapgondolata, fő gondja a megélhetés. Szinonimájának tekinthetjük a Sponer választotta „Grundidee”-t. Dietze, majd Planer ‘cél’-nak („Ziel”) fordítja az „eszme”-t, hiszen a falanszter személytelen világában, ahol nincsenek már erőforrások, sem tudomány, sem művészet, a megélhetés maga a cél. Mohácsi más árnyalatot kölcsönöz e sornak, amikor az ‘ideál, eszménykép, követendő példakép’ („Ideal”) lexéma mellett dönt. A fordítói megoldások sokszínűségét mutatják a „megélhetés” lexéma célnyelvi megoldásai: Dóczi Lajosnál ‘kenyér, kenyérkeseret’ („das Brot”), Dietzenél ‘az élet haladéka’ („des Lebens Fristung”), Planernél a ‘létezés’ (das Existieren”), Sponernél a ‘mindenkit ellátni’ vágyás, mindenkiről gondoskodni vágyás („Alle zu versorgen”), Mohácsinál a ‘csupasz lét’ („das nackte Dasein”) szerepel a célnyelvben. Bár a fordítói megoldások egyike sem felel meg a „megélhetés” fogalmának, a Dóczi Lajosé áll legközelebb Madách kifejezéséhez.

V.

Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos következetes a „műszó” használatában, többnyire ugyanazon lexéma mellett („Gedanke”) dönt az „eszme” fogalmi jelentésének fordításakor. Ugyanakkor kreativitásáról, stíláról, nyelvi gondosságáról tanúskodnak a választott alapszó variációi. A különböző variánsok által többletjelentést nyer az eredeti szó által jelölt fogalom, illetve színesebbé,

költőibbé válik a célnyelvi szöveg, miközben Dóczi Lajos hű marad a forrásnyelvi szó kontextuális jelentéséhez. A fordítás során akár más, odaillő lexémát is választ az „eszme” kifejezés jelentéstartalmának visszaadására, amennyiben azt a szövegkörnyezet megengedi vagy megkívánja. Tanúi lehetünk a szinonimák árnyalatomódosító hatásának. A további fordítóknál előforduló „Idee”, mint a „Gedanke” szinonimája Dóczi Lajos fordításában is többször megjelenik. Amikor egy-egy sajátos kifejezést választ a madáchi kulcsszó megfelelőjéül, indokoltan teszi, a további fordítók is többnyire ugyanazon a szöveghelyen élnek sajátos megoldással. Dóczi Lajos nem szószerintiségre törekszik, ami a műfordításban nem is lehetséges, de a nyelvi lehetőségek választásában hű marad a szöveg értelméhez, szellemiségéhez.

Madáchnál minden a nagybetűs Eszmét szolgálja: a filozófiai nyelvhasználat, a szövegvilág, a felvetett kérdések, a történelmi színek cselekménye, küzdelmei, de a lírai formanyelv és az „eszme” lexéma ismétlődése is. Mindez a Dóczi Lajos fordításában is megvalósulni látszik, amint az a forrás- és célnyelvi szöveg tartalmi-nyelvi összehasonlító vizsgálatából kitűnik. Babits Mihály úgy véli, „Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. Goethe és mások verseiben a filozofikum csak eszköz, és nem cél: az eszme csak szerény szolgálja színeknek, érzéseknek. Madáchnál színek, érzések szolgálják az Eszmét...”²⁶ Bár Babits Mihály kijelentésében van némi túlzás, valójában Madách drámai költeményének gondolatiságát, filozófiai jellegét kívánja hangsúlyozni. Madáchnál a filozofikum, az eszme áll a középpontban, ennek a megvalósítása, a megőrzése a cél.

“Hosanna be to Thee, Idea!” German Translations of the Hungarian Word “Eszme” (‘Idea’) Used in the Philosophical Drama *The Tragedy of Man* by Imre Madách

Keywords: translation, idea, equivalence, creativity, Imre Madách, Lajos Dóczi

The article analyzes the German translations of the Hungarian word *eszme* ‘idea’ used in the philosophical drama *Az ember tragédiája* (*The Tragedy of Man*) by Imre Madách. Using a comparative and contrasting method, the article presents the different ways of creating equivalence by translating the keyword into German. The analyses reveal that the meaning of the Hungarian word is rendered variously in the German texts, with different connotative meanings, and it also shows the creativity of the translators in the process of achieving equivalence.

²⁶ Babits Mihály: *Előszó egy új Madách kiadáshoz*. Nyugat XVI(1923). 3. szám. 170–172. p. 170.